

Inclusive Society: een maatschappelijke verantwoordelijkheid

E.M. Meijerslezing door Mr. drs. P.M. Schuyt

Faculteit der Rechtsgeleerdheid 6 januari 2015

Geachte Rector Magnificus en voorzitter van het College van Bestuur, geachte meneer en mevrouw Ten Kate-Cleveringa, beste collega's en studenten, geachte dames en heren.

Vorig jaar rond deze tijd kreeg Leiden een nieuwe inwoner, een bekende Nederlander, maar dat werd niet direct breed bekendgemaakt. Pas een maand later kwam het nieuws naar buiten: de beroemdste badmeester van Nederland, Benno L., was op vrije voeten gekomen en woonde in Leiden. U kunt zich vast nog wel herinneren welk een ophef dit veroorzaakte, met name bij de woning van deze ex-gedetineerde aan de Apollolaan. Een paar maanden later deed zich dezelfde situatie voor in de gemeente Apeldoorn, de gemeente die een andere spraakmakende ex-gedetineerde onderdak verleende: Volkert van der G., veroordeeld voor de moord op Pim Fortuyn.

In beide gevallen werden, met name in de pers, steeds dezelfde vragen gesteld:

-Hoe kon het dat deze mensen nu al weer op vrije voeten kwamen?

-Hoe kon een burgemeester aan hen toestemming verlenen om in zijn gemeente te gaan wonen?

-Hoe zat het met de veiligheid als deze mannen weer deel gingen uitmaken van de samenleving?

Vragen die begrijpelijk zijn, maar toch ook opmerkelijk. Zo verrassend is het toch niet dat mensen die worden veroordeeld tot een gevangenisstraf, op een gegeven moment weer terugkeren in de samenleving en dat ze dan ergens moeten gaan wonen. Sterker nog, in 2013 zaten volgens het CBS bijna 12.000 mensen gedetineerd in een gevangenis of huis van bewaring.¹ Van deze 12.000 mensen staat het vast dat zij op een dag terugkeren in de samenleving. Een gevangenisstraf is immers – een enkele uitzondering daargelaten – altijd een gevangenisstraf met een *bepaalde* duur. En zelfs waar een levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd, eist het Europese Hof voor de Rechten van de Mens dat de veroordeelde altijd uitzicht houdt op een mogelijkheid om terug te keren in de samenleving.² Een gevangene keert dus vrijwel altijd terug in de samenleving, dat is een gegeven.

We zien dit ook terug in de wijze waarop een gevangenisstraf wordt tenuitvoergelegd: die tenuitvoerlegging staat in het teken van resocialisatie, oftewel: het voorbereiden van de

¹ <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37264&D1=0-6&D2=0&D3=a&D4=0&D5=%28I-9%29-I&HD=090706-1319&HDR=G3,G1,G4&STB=T,G2>.

² EHRM Grote Kamer 9 juli 2013, Vinter e.a. tegen het Verenigd Koninkrijk, appl. nos. 66069/09, 130/10 en 3896/10.

gedetineerde op zijn terugkeer in de samenleving. Een uitgangspunt dat wettelijk is vastgelegd in artikel 2 van de Penitentiaire Beginselenwet. Terugkeer is dus onvermijdelijk en gedetineerden worden nog steeds voorbereid op die terugkeer, hoewel de feitelijke uitvoering van het resocialisatiebeginsel de laatste decennia sterk onder druk is komen te staan door bezuinigingen op voorzieningen, scholing en personeel.

De werkelijke vraag is: is de samenleving wel voldoende voorbereid op de terugkeer van de gedetineerden? Het antwoord op die vraag lijkt eenvoudig, gezien de reacties op de terugkeer van de twee spraakmakende gedetineerden die ik zojuist noemde: Benno L en Volkert van der G. De samenleving, of in ieder geval een deel van de samenleving, was op het moment dat zij de gevangenis verlieten daar duidelijk nog niet klaar voor.

Vandaag wil ik met u wat langer stilstaan bij de vraag welke verantwoordelijkheid voor de samenleving ontstaat op het moment dat wij, als samenleving, de gevangenisstraf accepteren als volwaardige reactie op een strafbaar feit. Ik pleit hiermee niet direct voor het afschaffen van de gevangenisstraf – hoewel ik wel van mening ben dat er veel meer gebruik gemaakt zou kunnen worden van alternatieven. Ik wil slechts verkennen welke verplichting ontstaat voor de samenleving als geheel op het moment dat een verdachte wordt veroordeeld tot een gevangenisstraf en het gegeven dat deze persoon op enig moment terugkeert in de samenleving, mét het levenslange label ‘ex-gedetineerde’.

Zo lang wij mensen veroordelen tot een gevangenisstraf, of tot een andere sanctie, blijven er mensen bestaan met een strafblad, met een stempel: ik ben ooit fout (of stout) geweest. De vraag is hoe je als samenleving met zo’n stempel omgaat. Persoonlijk ben ik trots op de burgemeesters van Leiden en Apeldoorn die beiden aangaven geen enkel probleem te hebben gehad met het verzoek om Benno L of Volkert van der G op te nemen in hun gemeente. Dhr. Lenferink vertelde mij zelfs dat dit een eenvoudige beslissing was geweest. Daar waar enige twijfel was geweest, werd die veroorzaakt door de vraag naar de veiligheid van de omgeving. Die twijfel werd weggenomen door de intensieve begeleiding die Benno L na zijn vrijlating zou krijgen en waarmee de veiligheid zoveel mogelijk gewaarborgd zou worden. Zijn standpunt was helder: deze persoon heeft zijn door de rechter opgelegde straf uitgezeten en nu zouden wij hem de gelegenheid moeten geven verder te gaan met zijn leven buiten de muren. Dat was voor deze burgemeester voldoende reden om deze ex-gedetineerde onderdak te verlenen in zijn gemeente. Hetzelfde gold voor de burgemeester van Apeldoorn, die de veiligheid bewaakt zag door zeer vergaande bijzondere voorwaarden die werden gekoppeld aan de invrijheidstelling van Volkert van der G.

Nu zijn Benno L en Volkert van der G mogelijk bekende ex-gedetineerden, het zijn ook atypische gevallen. De beslissing die de burgemeesters naar eigen zeggen redelijk eenvoudig konden nemen, kan in een aantal andere gevallen een stuk lastiger zijn. Wat doe je bijvoorbeeld als faculteitsbestuur als je het verzoek krijgt van een ex-gedetineerde om te worden toegelaten tot een opleiding? Wat mij betreft moet dan dezelfde redenering worden gevolgd: wanneer iemand de aan hem opgelegde straf heeft ondergaan en er geen sprake is

van groot gevaar voor de veiligheid van anderen, dan staat niets de toegang tot een opleiding – en daarmee mogelijk een nieuw leven - in de weg. Hetzelfde zou wat mij betreft ook moeten gelden voor werkgevers, verenigingen, nieuwe bureaus, kortom: de samenleving. Met deze redenering zou terugkeer in de samenleving van ex-gedetineerden geen probleem hoeven zijn. En toch is het niet zo eenvoudig.

In deze redenering worden namelijk drie aannames gedaan die een rechtstreeks verband hebben met de drie vragen die werden gesteld naar aanleiding van de invrijheidstelling van Benno L en Volkert van der G. Ik zal hierop dieper inzoomen.

De eerste aanname is dat de ex-gedetineerden hun straf hebben ondergaan en dat ze daarna weer ‘met een schone lei’ verder moeten kunnen gaan in het leven. Deze gedachtegang gaat alleen op indien de straf die is opgelegd ook daadwerkelijk wordt gezien als de straf die past bij het delict dat is begaan en de dader die het delict heeft gepleegd. Op het moment dat bij de invrijheidstelling van een veroordeelde de vraag wordt gesteld ‘Waarom ‘ie nou al vrij komt’, dan is de straf kennelijk niet lang genoeg geweest – of de tijd gaat sneller dan je zou willen en de twaalf jaar zijn om voor je het weet. Dit onderstreept het belang van een goede straftoemeting. Acceptatie van de veroordeelde die weer deel gaat uitmaken van de samenleving is alleen mogelijk als die samenleving vertrouwen heeft in de kundigheid van de rechter die de straf oplegt en de rechtvaardigheid van die straf. En we weten allemaal dat het niet eenvoudig is om ‘de’ samenleving op dit punt tevreden te stellen – de samenleving is nogal pluriform. Hier ligt een taak voor de rechterlijke macht, maar ook voor de wetenschap die die rechterlijke macht enerzijds kan bijstaan in het verbeteren van de kwaliteit van straftoemeting en anderzijds een rol kan spelen in het managen van verwachtingen in de samenleving ten aanzien van straffen en hun effecten. Vanuit Leiden leveren wij hieraan reeds een belangrijke bijdrage vanuit het onderzoeksprogramma Criminal Justice.

Na deze stap van acceptatie van de straf, volgt de tweede stap: indien iemand zijn straf heeft ondergaan, is de door het strafbare feit ontstane schuld ‘verevend’ en zou deze persoon verder moeten kunnen met zijn leven, niet gehinderd door zijn criminele verleden. In dit opzicht kijk ik wel eens jaloers naar het civiele recht waar, na het vaststellen van de onrechtmatige daad en het leveren van de tegenprestatie die daartegenover wordt gesteld, een zaak is afgedaan. In die zin was het civielrechtelijk georiënteerde strafrecht bij de vroege Romeinen zo gek nog niet: de straffen in de zin van tegenprestaties waren in onze ogen wellicht inhumain, maar na het uitvoeren van de straf was de schuld ook echt verevend en werd er verder niet meer over gesproken. Een principe dat ook doorklinkt in bijvoorbeeld procedures als waarheids- en verzoeningscommissies. Deze worden overigens doorgaans ingezet bij misdaden die qua gruwelijkheid het menselijk bevattingvermogen te buiten gaan en de schuld zo groot is dat die met normale sancties niet meer te verevenen is.

Voor gewone delicten is de stap van een tweede kans bieden zeker niet eenvoudig, want steeds blijft de vraag knagen ‘Wie zegt mij dat hij het niet nog een keer doet’, de vraag naar

het recidiverisico. Dat geldt voor de burgemeester die de veroordeelde badmeester een woonplaats aanbiedt en voor de werkgever die weinig vertrouwen heeft in iemand die een ander heeft mishandeld of iets heeft gestolen. Eens een dief, altijd een dief, nietwaar? Dit is een hele legitieme vraag, maar ook een factor die we als samenleving voor een deel zelf in de hand hebben en die sterk afhangt van het soort veroordeelde waar we mee van doen hebben. Wat zoals dé samenleving niet bestaat, zo kun je ook niet spreken van dé crimineel. Er zijn verschillende soorten delinquenten die verschillende soorten delicten plegen. Het gevangenis­museum in Veenhuizen – een absolute aanrader om eens naar toe te gaan – had enige tijd geleden een tentoonstelling met de titel ‘Mad, bAd & saD’.³ Met deze termen werd aangegeven dat mensen die met het strafrecht in aanraking komen grosso modo kunnen worden onderverdeeld in drie categorieën. Ongeveer 15% van de mensen die worden veroordeeld vallen in de categorie ‘bad’ - slecht. Dit zijn de criminelen die een veroordeling zien als een bedrijfsrisico en die niet snel zullen worden afgeschrikt, hoe groot de pakkans en hoe zwaar de sanctie ook is. Het recidiverisico is hier doorgaans hoog. Gelukkig wijst onderzoek uit dat deze mensen uiteindelijk stoppen met hun criminele daden als ze een bepaalde leeftijd bereiken, zo vertelde hoogleraar Arjan Blokland onlangs nog in zijn oratie.⁴ Het is in deze categorie de kunst ervoor te zorgen dat nieuwe generaties niet het metier van hun ouders overnemen.

De tweede categorie, grofweg 5% van alle gevallen, wordt gevormd door de mensen met het label ‘mad’ - gek. Dit zijn mensen die lijden aan psychische en psychiatrische aandoeningen of de lichtverstandelijk gehandicapten, de LVG-ers. Mensen die in het geheel niet in het strafrecht terecht zouden moeten komen, maar die vaak pas worden geholpen nadat ze iets fout hebben gedaan. Het recidiverisico zou hier sterk kunnen worden verkleind als we in staat zouden zijn deze mensen echt de begeleiding en behandeling te geven die noodzakelijk is – en die tot nu toe kennelijk onvoldoende is geweest om hen te behoeden voor de criminaliteit. Deze categorie wordt helaas steeds groter, de verklaring daarvoor laat zich raden.

De overige 80% wordt gevormd door de ‘sadpeople’, mensen met enerzijds veel pech in het leven en anderzijds niet de capaciteiten en de mogelijkheden om daar op een goede manier mee om te gaan. Uit criminologische studies blijkt nog steeds dat een gebrek aan de drie W’s, ‘woning’, ‘werk’ en het politiekcorrecte ‘wederhelft’, belangrijke voorspellers zijn voor de vraag of iemand in de criminaliteit belandt. Als deze mensen te maken krijgen met tegenslagen, zonder de structuur van een baan of een gezinsleven, zonder de zekerheid van een som geld die aan het einde van de maand op hun rekening wordt gestort, zonder een liefhebbende wederhelft die hen in het gareel houdt, dan reageren ze vaak onhandig. En één onhandige misstap kan dan zeer grote gevolgen hebben. Ik suggereer hiermee niet dat deze

³ Zie voor meer informatie: <http://www.gevangenis­museum.nl/in-en-rond-het-museum/badmadsad.html>.

Interessant is ook het verslag van het onderzoek door Jos verhagen, dat de basis vormt van deze tentoonstelling, gebundeld in: *Gedetineerden ontmaskerd. Hoe in Nederland over gedetineerden wordt gedacht. En hoe het werkelijk ‘zit’*, Nationaal Gevangenis­museum Veenhuizen, 2011.

⁴ <http://www.law.leidenuniv.nl/onderzoek/nieuws/oratie-blokland.html>.

mensen niet gestraft moeten worden voor hun verkeerde handelen. Maar ik bepleit wel dat deze mensen hierdoor niet minder worden. U heeft zelf mogelijk weleens een stressvolle situatie meegemaakt: geldproblemen door een uit de hand gelopen verbouwing of een bank die het spaargeld iets minder snel overmaakte dan gewenst, een ruzie met de burens of familie, misschien een relatiecrisis. Als u denkt aan de stress die dat oproept, het daardoor ontstane tekort aan slaap en de mogelijke wanhoop en u zou niet het sociale en financiële vangnet hebben dat u heeft, gecombineerd met uw relatief goed ontwikkelde cognitieve capaciteiten en liefdevolle thuisbasis en opvoeding, dan zou het een stuk moeilijker zijn om altijd de juiste beslissing te nemen. Het nemen van zo'n juiste beslissing vergt moed en verstandigheid – en dat is niet iedereen in iedere situatie of op iedere leeftijd gegeven. De lijn tussen goed en slecht kan in die gevallen flinterdun zijn, zeker als een sociaal, financieel en/of cognitief vangnet ontbreekt. Het valt mij in die zin altijd op dat mensen die direct met gedetineerden en ex-gedetineerden werken, zoals mensen in de gevangenis en medewerkers van de reclassering, bijzonder veel respect hebben voor hun cliënten. Zij verklaren dat zelf doordat ze zich, door het intensieve contact met veroordeelden, zo bewust zijn van die dunne lijn en het feit dat ze voor hetzelfde geld aan de andere kant van de streep hadden kunnen staan.

Juist voor deze categorie 'sadpeople' is de tweede kans van levensbelang. Het recidiverisico zal er zijn zolang ze sad blijven. Maar juist door deze groep aan te spreken op hun talenten, op die punten waar ze wel iets kunnen betekenen, door te investeren in de drie w's, is hier een wereld te winnen. En er zijn in dat kader mooie initiatieven. De stichting Ketter&Co is met studenten van de Design Academy Eindhoven een pilot gestart, het project 'The White Building'⁵, om dat talent te spotten; een prachtig project dat ik zelf graag 'Prison got talent' noem. Ik laat ook mijn studenten hierover nadenken, hetgeen onlangs nog resulteerde in een project "Boef zoekt vrouw". (En laat John de Mol hier maar niet achter komen, want voor je het weet is er weer een nieuw TV-programma.)

De stap van de tweede kans ligt dicht naast de derde stap, de vraag naar de veiligheid. Is het wel veilig, al die ex-gedetineerden in de samenleving? Tja, dat is naar mijn mening een vraag, waarvan we het antwoord óók deels in eigen hand hebben. Zolang we mensen blijven opsluiten en de mogelijkheden tot resocialisatie tijdens de detentieperiode steeds meer beperken, kan het zo zijn dat een ex-gedetineerde een risico vormt voor de samenleving. Blijven investeren in de wijze waarop sancties worden tenuitvoergelegd én in de overgang van het leven binnen naar het leven buiten de muren, kan veel leed voorkomen. Maar het is ook belangrijk om te beseffen dat honderd procent veiligheid nooit kan worden bereikt. In die zin is het opmerkelijk dat steeds meer maatregelen worden genomen om die veiligheid te garanderen. Zo wordt voor steeds meer activiteiten een Verklaring Omtrent het Gedrag – een VOG - gevraagd. Als ik het tennisteam van mijn elfjarige zoon wil begeleiden, dan mag de tennisvereniging mij om een VOG vragen. En als je daarbij optelt dat de Staatssecretaris

⁵ <http://thewhitebuilding.eu/>.

van Veiligheid en Justitie bepaalde verkeersovertredingen wil gaan laten opnemen op een strafblad, waarmee het verkrijgen van een VOG lastiger wordt, dan begrijpt u dat dat wat mij betreft de wereld op zijn kop is – en die wereld wordt daar niet veiliger door. Alsof je met zo’n verklaring de zekerheid krijgt dat iemand niet de fout ingaat. Dat veronderstelt dat iemand die nog nooit iets fout heeft gedaan, dat in de toekomst ook niet zal doen én dat iemand die in het verleden wel iets fout heeft gedaan, dat in de toekomst weer zal doen. Het leven blijft vol risico’s en er blijven altijd mensen die rare dingen doen die, helaas in het geval van het strafrecht, gepaard kunnen gaan met groot leed.

Ik heb deze lezing de titel ‘Inclusive society’ gegeven. Dat heeft u mogelijk op het verkeerde been gezet. De term ‘inclusive’ wordt namelijk doorgaans gebruikt in combinatie met ‘diversity’, oftewel diversiteit. Het gaat dan meestal om de vraag hoe te voorkomen dat bepaalde groepen in bepaalde situaties worden buitengesloten. Het kan dan gaan om mensen van een bepaald geslacht, met een bepaalde geaardheid, een andere achtergrond, een bepaald geloof of een functiebeperking. Er is een belangrijk verschil tussen deze groepen ‘anderen’ en mensen die afwijken omdat ze ex-gedetineerd zijn. Je kunt niet *kiezen* of je als man of als vrouw, als homo of als hetero, met blond of rood haar wordt geboren. Steeds meer mensen in onze samenleving zijn geneigd te denken dat je het wél in de hand hebt of je een strafbaar feit begaat of niet. Met andere woorden, het is verleidelijk om te zeggen dat iemand het aan zichzelf te wijten heeft of hij wel of niet als ‘ex-gedetineerde’ wordt gelabeld. Ik hoop dat ik u met het voorgaande duidelijk heb gemaakt dat dat wat mij betreft te kort door de bocht is, althans, dat dat mogelijk geldt voor slechts een zeer klein gedeelte van de gedetineerden, de zogenaamde categorie ‘bad’.

Ik ben zeer vereerd dat ik hier vandaag een lezing mag houden die de naam draagt van een bijzonder jurist, die doorgaans in één adem wordt genoemd met het Burgerlijk Wetboek. Maar vergeet niet dat E.M. Meijers in de tweede wereldoorlog ook gedetineerd is geweest. Hij is daarmee ook een ex-gedetineerde. Uiteraard is de reden van zijn gevangenschap, het enkele feit dat hij een Jood was, niet te vergelijken met opsluiting vanwege het begaan van een strafbaar feit. Maar het is geen toeval dat in Nederland in 1953 als een van de eerste landen ter wereld de Beginselenwet Gevangeniswezen in werking trad, een wet waarin met name de rechten van gedetineerden werden vastgelegd, een wet die het directe gevolg is van het feit dat tijdens de tweede wereldoorlog vele intellectuelen en academici zoals Meijers aan den lijve hadden ondervonden hoe het is om rechteloos in gevangenschap te moeten leven. Het waren deze ex-gedetineerden die zich na de oorlog inspanden voor de toekomstige gedetineerden – ook omdat zij zelf hadden ervaren hoe het is om na een periode van gevangenschap ineens weer in de vrije wereld te staan – en hoe moeilijk dat is. Ook als je hoogopgeleid bent en ook als je niet het negatieve label van ‘veroordeelde’ meekrijgt.

Wat in de verhalen van deze mensen steeds naar voren komt is het besef dat gedetineerden niet minder mens worden omdat ze gedetineerd zijn of gedetineerd zijn geweest. Grote

namen kenmerken zich door de vaardigheid om mensen – ook zij die een fout hebben begaan – als mens te blijven zien en een tweede, derde of vierde kans te bieden. We hebben hier in het zeer recente verleden aan onze faculteit mensen horen spreken die indruk maakten, juist omdat zij ook blijven geloven in hun medemens. Ik denk dan aan Salah Marghani, destijds minister van Justitie in Libië, Benjamin Ferencz, hoofdaanklager in het Neurenbergtribunaal en, nog geen maand geleden, de Amerikaanse hoogleraar en strafadvocaat Bryan Stevenson. Allen gaven aan hun zware werk vol te blijven houden door het geloof dat ze houden in de medemens, ondanks alles en ondanks de moed die dat vergt.

We vieren vandaag het begin van een nieuw kalenderjaar en bij een nieuw jaar horen goede voornemens. Vandaag doe ik daarbij een beroep op u. We kunnen stellen dat insluiting, in de vorm van een gevangenisstraf, de meeste extreme vorm is van uitsluiting. Zo lang we mensen op deze wijze gelegitimeerd blijven uitsluiten, rust op ons de maatschappelijke verantwoordelijkheid om hen, na afloop van hun straf, weer in onze samenleving op te nemen, ondanks het label ‘ex-gedetineerde’. Een veilige samenleving is een samenleving inclusief onze ex-gedetineerden. Ik vraag u niet direct om buddy te worden van een ex-gedetineerde, maar ik doe een beroep op u als wetenschapper. De gevangenisstraf is een paardenmiddel, waarvan we de bijwerkingen en neveneffecten nog lang niet in kaart hebben gebracht. Ik pleit niet voor integrale afschaffing van dit paardenmiddel, maar ik pleit wel voor een terughoudender gebruik, namelijk alleen daar waar het echt noodzakelijk is. Het is een taak van de wetenschap om te blijven informeren over dit paardenmiddel: de samenleving, maar vooral ook de wetgever en de rechterlijke macht. Hoewel het onderzoeksbeleid bij de Raad voor de Rechtspraak soms frustrerend is en onze politici doof lijken te zijn voor op onderzoek gebaseerde adviezen, moeten wij onvermoeibaar voort met het voorlichten van de wijze waarop dit paardenmiddel kan worden gebruikt en binnen welke randvoorwaarden. En we moeten daarbij vooral niet vergeten te kijken naar alternatieven, binnen én buiten het strafrecht. Daarbij kun je concreet denken aan bestuursrechtelijke afdoening van ongewenst gedrag, mediation of civiele schadevergoeding van slachtoffers. Maar we kunnen en moeten naar mijn mening verder gaan en ons de vraag stellen hoe we voorkomen dat de MAD people in het strafrecht komen. Hoe gaan we maatschappelijk om met psychische en psychiatrische patiënten, met onze LVG-jongeren? Hoe voorkomen we dat SAD-people blijven recidiveren in een participatiesamenleving waarin steeds minder wordt geparticipeerd? Hoe gaan we om met onze jeugdhulpverlening, schuldsanering, arbeidsconflicten, faillissementen, burenruzies, internetverleidingen en noem maar op, allemaal bronnen van potentiële sadness en daarmee bronnen voor het creëren van mensen die vatbaar zijn voor de verleidingen van ontoelaatbaar gedrag. We hebben niet voor niets binnen deze faculteit een profileringsgebied met de naam Interaction between Legal Systems. Laten we het onderzoek dat we daarin doen inzetten om samen onze wereld breder toegankelijke te maken. Om met de woorden van Meijers te spreken: het algemeen welzijn zou als einddoel van elke rechtsinstelling moeten gelden.

Ik wens u een mooi nieuw jaar vol onderlinge verbondenheid toe.